

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Патристична спадщина в грецькому інтелектуальному дискурсі ХХ ст.

У 2006 р. в журналі «Філософія і теологія» була опублікована стаття знаного фахівця з православної богословської традиції Нормана Рассела¹ «Сучасні грецькі богослови та грецькі Отці».² Цей текст мав на меті показати, як після Другої світової війни грецькі теологи за допомогою низки богословів діаспори та західних патрологів із посиленою увагою звернулися до грецьких Отців Церкви як живих свідків Бого-людського спілкування.

На початку статті автор акцентує очевидну, але важливу думку, наводячи яку слід одразу попросити читача суворо не судити Н. Рассела за допущену ним неточність у наведенні століття, в якому жив і писав свт. Григорій Палама (1296–1359):

«Вірність Отцям – авторитетним церковним письменникам, здебільшого грецьким, від Ігнатія Антіохійського у II ст. до Григорія Палами у XV ст., які сформували віру і мислення Візантійської Церкви, – завжди була відмінною ознакою православ'я».³

Водночас правда полягає і в тому, що вже у першій половині XVIII ст. Отців переважно використовували не для розкриття глибини й краси древньоцерковного

¹ Норман Рассел (н. 1942) – знаний православний богослов, історик і перекладач, всесвітньо відомий своїми дослідженнями в галузі патристики та ранньохристиянського богослов'я. Рассел долучився до Православної Церкви 2010 року, будучи до цього священнослужителем Англіканської Церкви. Член Королівського історичного товариства; читав лекції та викладав у Великобританії, Європі та США. Рассел є автором впливової книги «Вчення про обоження в грецькій патристичній традиції» (2006) – знакової праці, в якій досліджена трансформаційна візія ранніх Отців Церкви. Його розвідка зосереджена на таких ключових постатях, як свт. Григорій Ниський, прп. Максим Сповідник та прп. Іоанн Дамаскин і вона поєднує історичне богослов'я та сучасну духовну рефлексію. Окрім здійснення власних академічних розвідок, Рассел переклав засадничі православні тексти на англійську мову, роблячи духовну та богословську спадщину Православної Церкви доступною для світової аудиторії. Його праці відображають щире відданість живій традиції православної віри, пропонуючи читачам як наукову глибину, так і духовну наповненість. Також вагомим внеском Рассела в академічне життя Православної Церкви стали його переклади на англійську мову низки праць Христоса Яннараса, як-от: «Постмодерністська метафізика» (2004), «Особистість і ерос» (2007), «Реляційна онтологія» (2011), «Проти релігії: Відчуженість церковної події» (2013) та ін.

² Norman Russell, "Modern Greek Theologians and the Greek Fathers," *Philosophy & Theology* 18.1 (2006): 77–92.

³ Russell, "Modern Greek Theologians," 77.

вчення, а заради суто інструментального досягнення полемічних цілей – увиразнення відмінностей між православ'ям та католицизмом або протестантизмом.

Для ілюстрації ступеня залежності тогочасних грецьких мислителів від середньовічної схоластики та нових ідей Просвітництва Н. Рассел обирає постать грецького педагога та філософа Вікентіоса Дамодоса (1679/1700–1752). Дамодос навчався у Венеції та Падуї, а згодом став автором першого грецького підручника з догматичного богослов'я. Ця книга мала потужний і довготривалий вплив у царині богословської освіти аж до появи посібників Христоса Андруцоса (1907 р.) та Панайотіса Трембеласа (1959–1963 рр.) – свого часу авторитетних, але пізніше зусібіч критикованих за надмірний схоластизм богословів. Цитати Отців у цих посібниках слугують лише утилітарно використовуваними структурними елементами для втілення концептуального задуму того чи того автора без контекстуальної інтерпретації наведеної патристичної думки. Такий спосіб використання святоотцівських текстів Н. Рассел називає «патристичним фундаменталізмом, який збирає і впорядковує тексти, не обговорюючи їх і не висвітлюючи їхнє значення для сьогодення».⁴

Серед науковців немає повної суголосності стосовно того, що саме слід вважати конкретною історичною точкою початку патристичного ренесансу в грецькій богословській думці середини ХХ ст. Римо-католицький архієпископ о. Корфу Янніс Спітеріс приписує цю новаторську роль статті проф. Амількара Алівізатоса від 1949 р., що мала назву «Сучасні богословські тенденції в грецькому православ'ї»,⁵ тоді як Христос Яннарас вважав воістину переламним явищем для грецького богослов'я книгу Георгія Мандзарідіса 1963 р. «Вчення Григорія Палами про обоження людини».⁶

В середині ХХ ст. викладачі богословських факультетів Афінського університету та Університету Арістотеля в Салоніках переважно стажувалися та здійснювали свої докторські дослідження в Німеччині. Попри цей факт, на думку Н. Рассела, справжнім витоком реформ у системі богословської освіти Греції стали не німецькі класичні університети, а Франція – місце, де перетнулися і дали поштовх подальшій творчій взаємодії (1) блискучі богослови, що емігрували з радянської Росії, та (2) французькі католицькі теологи-єзуїти, головний осередок яких знаходився в Ліоні

⁴ Russell, "Modern Greek Theologians," 78.

⁵ Амількас Αλιβιζάτος, "Αι σύγχρονοι θεολογικάί τάσεις εν τη ελληνική orthodoxία," *Θεολογία* 20.1 (1949): 80–98.

⁶ Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Η περί θεώσεως του ανθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου του Παλαμά* (Θεσσαλονίκη, 1963).

(найпотужнішими інтелектуальними локомотивами серед них були Анрі де Любак та Жан Даніелу). Саме звідти тогочасні молоді грецькі богослови запозичили оновлене сприйняття Отців не як зацікавлених «свідків правильності православного мислення», а радше як «живих дороговказів до духовного зростання».⁷

Не оминає своєю увагою Н. Рассел і вплив Афону на посилення містично-апофатичних інтонацій в оновленому грецькому богослов'ї. Головним провідником цього споглядального дискурсу був архім. Василіос Гондікакис, який у 1968–1990 рр. був настоятелем монастиря Ставронікіта, а у 1990–2005 рр. – монастиря Іверон на Афоні. Як зауважує Н. Рассел, у своїх книгах, насичених досвідним богослов'ям, афонський архімандрит «яскраво відтворює образ Отців як сучасних живих свідків, які відкривають нам справжній сенс життя».⁸

Цінність підходів Панайотіса Нелласа до корпусу патристичних текстів полягає в тому, що він наново наголосив на принциповій важливості *віри* як неусувного герменевтичного ключа для релевантного розуміння того, що хотіли нам сказати Отці Церкви та як вони самі наближалися до рецепції дарованих в одкровенні Божих істин. На думку Рассела, «Неллас дозволяє Отцям показати нам, що Бог є не безособистісним вічним “принципом”, а радше нашим онтологічним витокom і кінцевою метою».⁹

Торкаючись спадщини Христоса Яннараса та Іоанна Зізіуласа автор статті зауважує, що він заходить на «контроверсійну територію»,¹⁰ оскільки ці автори, більш сміливо, ніж інші, переосмислювали древніх Отців за допомогою сучасної філософської мови. Особливо це стосується Яннараса, котрий здійснював свою інтелектуальну роботу, будучи під усепроникним впливом з боку філософії Мартіна Гайдеггера. Як відомо, видатний німецький філософ стверджував про хибність попереднього шляху західної філософської традиції та шукав нових інспірацій для власних розвідок у філософських ескізах досократиків.

Н. Рассел влучно і лаконічно виокремлює найбільш характерний аспект у думці Христоса Яннараса:

⁷ Russell, “Modern Greek Theologians,” 79.

⁸ Ibid., 81.

⁹ Ibid., 82.

¹⁰ Ibid.

«“Особистісне” протиставляється “індивідуальному”. Бути індивідуумом означає бути замкненим у своїй когнітивній самодостатності. Бути особистістю означає утверджувати свободу як свою екзистенціальну істину, свободу, що виражається у самовідданості та люблячому спілкуванні».¹¹

Основним джерелом натхнення для Яннараса слугували такі грецькі Отці Церкви, як-от: отці-каппадокійці,¹² прп. Макарій Великий, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, прп. Максим Сповідник, прп. Іоанн Ліствичник, прп. Ісаак Сирін та свт. Григорій Палама. Неоціненна значущість для Яннараса перелічених грецьких Отців передовсім полягає не в тому, що вони залишили нам певне раціональне *розуміння* Божих істин, а *у прожитому ними досвіді* богопізнання та богоспілкування. Натомість латинські Отці та учителі, такі як Тертуліан, свт. Амвросій Медіоланський та, головню, Августин переважно зазнають атак з боку Яннараса як головні винуватці всіх подальших «помилоч» західної християнської думки.

Головні закиди вбік Яннараса від колег, вірних схоластичній богословській школі, були такими:

1. Спершу серйозну підозру викликала його інтерпретація та виклад понять «ерос» та «екстаз» у контексті богословської епістемології. Критики уgliedили тут вагомий вплив гностичної традиції. Але, як вважає Рассел, опоненти Яннараса не поставили собі за мету належним чином відрефлексувати відповідний слововжиток у Псевдо-Діонісія, на котрого насправді й спирається грецький філософ, адже тексти цього автора мають беззаперечний авторитет у святоотцівській традиції.
2. Друга претензія полягала в тому, що Яннарас буцімто пропонував читачам модерний західний екзистенціалізм, майстерно зодягнений у шати автентичного святоотцівського православ'я. Хоча теми, які розроблялися у філософії екзистенціалізму XIX–XX ст. можуть бути легко віднайдені у творіннях прп. Максима Сповідника та свт. Григорія Палами, хай навіть розкриті за допомогою інакшого богословського вокабуляру.

¹¹ Russell, “Modern Greek Theologians,” 83.

¹² Отці-каппадокійці – свт. Григорій Богослов, свт. Василій Великий та свт. Григорій Ниський.

3. Третя скарга опонентів атакувала надміру спрощений схематизм Яннарасового наративу про «західний» раціоналізм та «східний» персоналізм. Рассел визнає певну обґрунтованість такого звинувачення, хоча він одразу ж наводить слова самого Яннараса із передмови до книги «Православ'я і Захід», де філософ стверджує:

«Я не атакую зовнішнього західного суперника. Як сучасний грек, я сам уособлюю і прагнення до “правильного”, і реальність “неправильного”... Моя критична позиція щодо Заходу є самокритикою; вона стосується мого власного, цілком західного способу життя».¹³

Себто Яннарас, невтомно критикуючи Захід, не зрікався свого інтелектуального бекграунду, отриманого в університетах Бонна та Парижа.

4. Зрештою, четвертий закид на адресу Яннараса полягає в тому, що той буцімто в надто романтичний і сентиментальний спосіб ідеалізує минуле, аналізує історію в пошуках «золотої доби» і тужить за життям епохи аграрної культури, огортаючи ці свої душевні переживання та шукання в інтелектуальну програму патристичного ренесансу. Рассел частково погоджується із таким баченням богословської ментальності Яннараса. Але, на думку автора статті, для Яннараса «жити у злагоді з Отцями... означає жити без зручностей “релігієзованого” християнства. Це означає відкрити себе в свободі для перетворюючої сили Божественних енергій у спільноті віри».¹⁴

Насамкінець Рассел звертає увагу читача на трактування патристичної спадщини в богослов'ї Іоанна Зізіуласа (з 1986 р. – митрополит Пергамський Вселенського Патріархату). Рассел нагадує, що у своїй докторській дисертації 1965 р. Зізіулас часто апелює до раних Отців, починаючи розглядати їх у відповідному історико-культурному контексті, але потім виводячи їхню думку на авансцену модерної богословсько-філософської проблематики.

Слід зазначити, що критика патристичних висновків Зізіуласа є доволі обґрунтованою. Наприклад, він непропорційно увиразнює *особистісні, персоналістичні* категорії в богослов'ї отців-каппадокійців, не віддаючи належного

¹³ Christos Yannaras, *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age*, trans. by Peter Chamberas & Norman Russell (Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 2006), viii–ix.

¹⁴ Russell, “Modern Greek Theologians,” 85.

сутнісним, онтологічним категоріям у їхньому вченні про Бога-Трійцю. Також вкрай надуманим видається розрізнення між «особою» та «індивідом», яке начебто імпліцитно міститься у богослов'ї свт. Григорія Ниського. Тобто вчення Зізіуласа про реляційну онтологію, про першорядну значущість фактору *спілкування* у вченні про Трійцю радше є лише невдало завуальованим викладом базових ідей екзистенціалізму та персоналізму, ніж креативним прочитанням тринітарних ідей Отців Церкви.

Певна річ, грецький богослов неодноразово палко заперечував ці контраргументи, наполягаючи, що його богослов'я міцно уgruntоване якщо не на букві, то на душі Отців та творчій інтерпретації їхньої спадщини. Звісно, також були і є ті, для кого Зізіулас був ледь не найвидатнішим православним мислителем з часів свт. Григорія Палами. Наприклад, до них належать той-таки Х. Яннарас та сучасний греко-американський теолог Арістотель Папаніколау. Стосовно останнього Рассел зауважує:

«Папаніколау, коротко розглянувши його патристичну герменевтику, вважає: якщо суть християнської віри полягає в Бого-людському спілкуванні, то Зізіулас має рацію, стверджуючи на основі Отців, що це передбачає онтологію, яка є реляційною та особистісною».¹⁵

Насамкінець, після аналізу патристичних розвідок В. Гондікакіса, П. Нелласа, Х. Яннараса та І. Зізіуласа, автор досліджуваної нами статті висловлює таке побажання:

«Основи, закладені цими авторами для плідного повернення до духовного вчення Отців, ще не були використані молодим поколінням грецьких богословів. Цілком можливо, що з появою більшої кількості праць Яннараса, Зізіуласа та інших авторів англійською мовою ініціатива перейде до православних богословів у новому світі».¹⁶

Додамо і наше побажання, яке полягатиме в тому, щоб молода генерація українських теологів реалізовувала себе не лише в написанні власних наукових статей, дисертацій та монографій, а й водночас не ігнорувала перекладацький аспект богословської роботи. Навряд чи у когось спричинить внутрішню дискусію теза про те, що українські переклади праць найвпливовіших грецьких мислителів ХХ ст. стануть безцінним

¹⁵ Russell, "Modern Greek Theologians," 87.

¹⁶ Ibid., 88.

внеском в академічне українське богослов'я. Тим більше, що початок цьому напрямку роботи вже покладено.¹⁷

Стосовно проаналізованої в цьому огляді статті Н. Рассела слід лише додати, що вона передусім цікава тим, що пропонує читачеві ознайомитися з основними шляхами потрапляння свіжих патрологічних інтуїцій в поле грецької православної думки, а також із новими способами прочитання древніх святоотцівських текстів у ХХ ст. До того ж стаття невелика за обсягом, написана нескладною для сприйняття англійською мовою, є у вільному доступі у всесвітній мережі, а тому вона може і повинна бути прочитана кожним українським дослідником, небайдужим до патристичних шукань у сучасному православному богослов'ї.

¹⁷ Декілька знакових книг Х. Яннараса вже були перекладені на українську мову більше двадцяти років тому: Христос Яннарас, *Варіації на тему Пісні Пісень*, пер. з грец. С. Говоруна (Київ: Дух і літера, 1999). Христос Яннарас, *Нерозривна філософія: Нариси вступу до філософії*, пер. з новогр. А. Чердаклі та Н. Клименко (Київ: Основи, 2000). Христос Яннарас, *Свобода етосу*, пер. з англ. В. Верлоки (Київ: Дух і літера, 2003).